

THE SHADOW. THE LIMIT AND THE LIMITLESS OF THE CREATOR

Liliana Gabriela Voș

**PhD Student, Technical University of Cluj-Napoca – Baia Mare Northern
University Centre**

Abstract: The aim of the study is to explore the limit and the limitless of the Creator as concepts those reveals potentialities of being contained by The Shadow, as part of The Self that generates identity and alterity. The context of this study is Valeriu Anania's drama „Meșterul Manole”, where the approach is a hermeneutics one, but the intention is to extend the analysis towards an interdisciplinary approach due to the multiple ways that identity and alterity reveals on the background of the creation. We wish to draw attention to the mythical-symbolic elements that catalyzes the relation between the creator and his creation, as alternating light and shadow, Apollonian and Dionysian in a World of correlations, a world that contains same I-You, I and The Other. The drama is a space where the antinomies: light/darkness, diurnal/nocturnal, real/transcendental are bringing the imaginary and objectivity into a manageable collaboration that resonate a sense of reality in order to make seen the unseen and where The Shadow is revealed as a partner for every character that oblige to confrunt The Self.

Keywords: myth, shadow, creator, alterity, hermeneutics

Dezmărginirea lumii a făcut posibilă descoperirea Celuilalt în numeroasele sale fațete, iar dezvrăjirea lumii, prin opacizarea invizibilului, în contextul unei societăți pluraliste, determină o „reprivire” a Sinelui de pe un alt nivel al spiralei drumului existențial; redescoperirea Invizibilului se constituie ca o arheologie salvatoare a Sinelui. „Meșterul Manole”, poemul dramatic scris în minte de Valeriu Anania (1921-2011) în timpul detenției și publicat în anul 1968 la Editura pentru literatură, București, investighează misterul mitului creației printr-o metodă proprie: „teoria umbrei”, cum o numește Mircea Ghițulescu, dar care nu se rezumă la a fi doar o teorie estetică, după cum observă acesta, ci o decopertare a mitului, o revelare a arhetipurilor, acțiune ce aduce imaginarul și obiectivul într-o relație flexibilă ce rezonează într-un sens al realității prin care invizibilul devine vizibil, astfel că Umbra apare ca partenerul ce obligă fiecare personaj să se confrunte cu Sinele. Punerea în scenă a textului dramatic asigură potențarea sensurilor noi pe care autorul le propune, premiera absolută a piesei

având loc în 30 martie 1969 la Teatrul „Alexandru Davila” din Pitești, în regia Mariettei Sadova.

„Orice întemeietor caută temeiul. Pe el pune temelia”¹ spune Anania prin întreaga sa operă și viață, accentul fiind pus pe căutarea Sinelui într-o aventuroasă confruntare cu toate contrariile și armonizarea lor, prin parcurgerea drumului existențial, fie ca neinițiat în demersul întemeierii, fie ca „străin” întru devenire, fie ca androgin întru întregire ca Unul, ipostaze ale lui Manole, alterități profilate pe dorința metafizică ce deschide dimensiunea verticalității, a Invizibilului. Drama „Meșterul Manole”, transpunere în fapt de teatru a adevărului ascuns în mituri, fără demitizări sau reinterpretări contemporane, reprezintă nu doar o aducere la lumină a sensurilor originare a mitului creației și creatorului, dar și o imersiune auctorială în lumea stihială a Sinelui, ceea ce impune o abordare hermeneutică a schemei narrative.

„Arhetip al arhetipurilor”, cum îl numește Vasile Dem. Zamfirescu, Sinele se manifestă printr-o mare diversitate de simboluri la nivelul conștientului, simboluri ce răspund nevoii de a descifra cele mai profunde aspecte ale realității și a căruia actualizare „se află în relație cu tensiunile și alternanțele vieții sociale, în ultimă instanță cu ritmurile cosmice”²; simbolul reprezintă unicul liant între inconștientul colectiv și conștient. Parcursul inițiat pe axa Eu-Sine constituie rama confruntărilor liminale ale creatorului căruia simbolul Sinelui i se revelează în imaginea din umbra Lunii „peste icoana femeii și pruncului se înfiripă și capătă miez vedenia viitoarei biserici de la Argeș, privită dinspre răsărit, înaltă, zveltă, cu turlele cele mici răsucite-n văzduh”³. Umbra, alternanță a luminii și întunericului, nu este doar o imagine a sufletului, un dublu al omului, ci își continuă existența și după moartea materială, proiecție a formei ce determină limitările ființei, din punct de vedere filosofic, un „alter ego al individului”, în viziunea lui Lacan, ce ocultează lumina, revelând-o.

Acest rol revelator al mitului, ca depozitar al bazinului semantic al omenirii, este potențat de caracterul obiectiv al inconștientului colectiv ce rezultă din faptul că elementele sale constitutive n-au fost niciodată în conștiința individului, în timp ce inconștientul personal este depozitar al conținuturilor care au fost cunoscute cândva pe parcursul istoric. „Mitul și metafora sînt vehiculele – conștiente și inconștiente - ale tuturor pornirilor creatoare, ale tuturor solicitărilor expresive pe care arta le-a transmis întotdeauna și care constituie cel mai

¹ Valeriu, Anania, *Amintirile pelerinului apter*, Editura Paralela 45, Pitești-Brașov-București-Cluj-Napoca, 2000, p. 41

² Mircea, Eliade, *Imagini și simboluri*, Editura Humanitas, București, 1994, p. 31

³ Valeriu, Anania, *OPERA LITERARĂ V, TEATRU, VOL.1, MIORIȚA, MEȘTERUL MANOLE*, Cronologia Ștefan Iloaie, Editura LIMES, Cluj-Napoca, 2007, p. 292

original și autonom patrimoniu al oricărei culturi omenești”⁴, iar evidențierea acestor repere permite stabilirea echivalenței inconștientului colectiv cu spiritul, iar a inconștientului personal, prin caracterul său subiectiv, cu sufletul. Potențialitățile psihice ale individului se integrează armonic arhetipului Sinelui, iar singura formă prin care aceste conținuturi incognoscibile se pot manifesta la nivelul conștientului, este simbolul.

Problematika Umbrei ca arhetip al Sinelui, așa cum apare în poemul dramatic la Valeriu Anania, impune abordarea psihanalitică a lui Carl Gustav Jung, conform căreia inconștientul colectiv, cu structurile sale fundamentale, arhetipurile, sunt identificate ca: „*persona* sau «arhetipul social», fragment din psihicul colectiv suprapus psihicului individual; *umbra* sau partea negativă a oricărei personalități umane; *anima* sau dimensiunea feminină inconștientă din psihicul fiecărui bărbat; *animus*, pandantul animei la nivelul psihicului feminin”⁵ etc. Arhetipul Sinelui, arhetip central, imanent și transcendent, este un paradox, după cum susține Jung, întrucât realizarea Sinelui înseamnă suspendarea contrariilor ceea ce se traduce printr-un conflict fundamental, omul se recunoaște ca dualitate în Unul, cheie a atingerii Centrului, în percepție eliadesciană, cheie descoperită de Manole abia după trecerea dincolo de limită, dincolo de suprapunerea tuturor Umbrelor, „cheia nu e doar socoată:/ Ești’ntă și nești’ntă, gând-ne-gând/ Și număr fără număr...”⁶, acolo unde devine „pasărea-suflet”, simbol al trecerii în *Lumea de dincolo*.

Introducerea Femeii, a lui Safirin și a Iovancei, pe lângă personajele canonice, demonstrează tocmai această glisare spre auctorial, spre incursiunea în propriul Sine printr-un proces de trecere a „pragurilor” impuse de situațiile liminale⁷: confruntarea cu Erosul „Pe creșterile umbrei... Ce ciudat e/ Că dragostea se-adeverește-ntreagă/ Și-n împliniri, și-n goluri”⁸, cu eresurile - credințele în vechile legi păgâne „Cu umbre, cu năluci, cu dracii goi/ Ai sfintelor eresuri!”⁹ ce se insinuează ca sceptre ale vinovăției ce-și cer sacrificiul pentru împlinirea zidirii, mai mult, confruntarea cu dublul său, Safirin, Celălalt creator, un Altul care ar putea fi tot Manole sau, mai bine spus, însuși Anania, dar oricare altul ar fi, apare obligativitatea de a se înfrunta cu destinul. „Unica măsură comună a destinelor și a maladiilor

⁴ Gillo, Dorflès, *Estetica mitului (De la Vico la Wittgenstein)*, În românește de SANDA ȘORA, Cuvânt înainte de VERA CĂLIN, Editura Univers, București, 1975, p.35

⁵ Vasile Dem., Zamfirescu, în *Arhetipul sinelui și simbolurile sale*, în C. G. Jung, *OPERE COMPLETE 9, AION, CONTRIBUȚII LA SIMBOLISTICA SINELUI*, Traducere din limba germană de Daniela Ștefănescu, Cuvânt înainte de Vasile Dem. Zamfirescu, Editura Trei., București, 2005, p.8

⁶ Valeriu, Anania, *OPERA LITERARĂ V, TEATRU, VOL.1, MIORIȚA, MEȘTERUL MANOLE*, ed.cit., p.361

⁷ Conform teoriei lui Arnold Van Gennep, în *Riturile de trecere*, Editura POLIROM, Iași, 1996

⁸ Valeriu, Anania, *OPERA LITERARĂ V, TEATRU, VOL.1, MIORIȚA, MEȘTERUL MANOLE*, ed.cit., p.350

⁹ *Ibidem*, p.272

de destin este libertatea. Dar tocmai pentru că libertatea e nemăsurabilă și este, în chiar esența ei, ne-măsură, o «știință» a umanului nu poate fi mai mult (și nici mai puțin) decât logica fugii libere și necuantificabile în teritoriul fără sfârșit al limitelor de depășit și de atins¹⁰, situație în care se plasează rând pe rând toate personajele, obligate la confruntarea cu prototipul – Umbra, al cărei rol, la nivelul textului dramatic, este acela de unificare a tuturor avatarurilor.

Femeia, „îmbrăcată-n cenușiu”, simbol al haosului primordial din care țâșnește lumina, apare ca instanță moralizatoare ce anunță păcatul, anticipând dramatismul creatorului prins între propriile limite și ilimitare: „(...)... Care-mi poate fi/ Păcatul?: îndrăzneala de-a zidi/ Fără să cred, sau umbra-nchisă-n zid?”¹¹. soluția vine de la vechile eresuri, înțelepciunea ancestrală conservată de tradiție, pe care cei nouă meșteri, cifra nouă simbolizând perfecțiunea, desăvârșirea unei creații, dar și totalitatea celor trei lumi: „Din umbre ne cresc lumina...”¹² Nivelurile de manifestare ale Umbrei, personal, cultural și arhetipal, se întrepătrund în țesătura universurilor, simbolizate de ghemul, mototol de hârtie găsit de Iovanca, cu trimitere la lumile posibile, adevăr pe care strămoșii îl cunoșteau dinaintea fizicii cuantice, a Teoriei M a spațiului unsprezece-dimensional, teorie care probabil se va situa la un moment dat pe poziția de a explica ceea ce omul, dintotdeauna, doar intuiește.

Planul creației, așa cum observă Iovanca, „Atâta vreme cât un plan e ghem,/ Un altul nou pândește în blestem”¹³ ascunde necunoscute gata oricând să invadeze lumea realului, între imaginar și real hotarul fiind flexibil. Dorința de „veșnicie” a Iovancei i se împlinește în clipa în care Safirin, în lumina asfințitului, îi prinde Umbra pe pânza viitoare icoane, gest cu dublă semnificație: „Începutul” așa cum îi spune Safirin, e atât începutul uciderii „fiarei” Erosului ce-l macină pe călugăr, dar și Începutul al cărui simbol este haosul primordial, reprezentat arhetipal prin Umbră. Toți cei implicați în creație trebuie să respecte „legea, cu gustul ei amar:/ Când firea izvodește frumosul măiestrit,/ E osândit izvodul să piară-n ce-a rodit”¹⁴, asemenea Creatorului primordial care prin sacrificiu a dat naștere lumilor. Legea revine ca laitmotiv pe întregul parcurs al dramei, fiind invocată de toți, premisă a totalizării energiilor pentru a impune o spațio-temporalitate a ritualizării, semn al sacrului necesar actului creator. Onomastica utilizată de Anania se suprapune de altfel unui ritm al ritualității, aspect ce poate constitui o

¹⁰ Gabriel, Liiceanu, *Despre limită*, Editura Humanitas, București, 1994, p.43

¹¹ Valeriu, Anania, *OPERA LITERARĂ V, TEATRU, VOL. I, MIORIȚA, MEȘTERUL MANOLE*, ed.cit., p. 270-271

¹² *Ibidem*, p.282

¹³ Valeriu, Anania, *OPERA LITERARĂ V, TEATRU, VOL. I, MIORIȚA, MEȘTERUL MANOLE*, ed.cit., p. 288

¹⁴ *Ibidem*, p. 291

nouă temă de cercetare. Numele Safirin, a cărui proveniență - în greacă, safir, *sapheiros* iar în ebraică *sappir*, înseamnă „cel mai frumos lucru” – traduce statutul celui care-l poartă, ca om al luminii divine, dar care, sub presiunea Umbrei este copleșit de păcatul îndoielii, când constată că „(...) mai slobod este omul urmărit de umbra lui./ Decât cel ce-aleargă-ntr-una să și-o prindă”¹⁵, cuprins de „patimi diavolești” nu are altă scăpare decât calea pelerinului în căutarea liniștii, a echilibrului ce poate fi dat doar de regăsirea Sinelui ca Unul.

Celălalt creator, Manole, prins în alternanța iubire/ patimă a creației, trece de la siguranța științei la nesiguranța indusă de eresuri „(...) Ce-i umbra?: nici făptură/ Și nici închipuire; dar îi face/ Închipuirii trup.../(...) Și dacă zace/ Aici o taină-nfricoșată?”¹⁶ a căror prezență, acceptată de toți ceilalți, se insinuează ca o altă realitate la care accesul se poate face doar prin jertfă; dar jertfa nu e totală până când nu absoarbe în ea toate limitele, aruncând creatorul dincolo de Umbră, experimentând ilimitarea conștientizării și asumării Unului. Spectrul strămoșilor din veac, de la care s-au păstrat legile, este omniprezent prin Femeia – purtătoare a pășării suflet, simbol mitic al legăturii între cele trei Lumi: *Lumea neagră*, *Lumea albă* și *Lumea de dincolo, mama htonică*, arhetip al Sinelui, ce vede zbaterea creației, prin semnele ce înfierează fiecare meșter: „nesomn, neodihnă, necântec, nepace”; piatra „nu cântă” încă pentru că „O umbră furată și-n zid ferecată/ La ea-și cheamă trupul odată și-odată./ Cum trup fără umbră nu poate via./ Nici umbra nu-i vie pân’ trupul și-l bea./ (...) În pasărea-suflet doar sufletu-i viu.”¹⁷; semnele angajează motivul jertfei creatoare ca premisă a tragicului absolut ca mod ontologic al condiției umane. Revenirea ritualică a Femeii în spațiul scenic, potențează Umbra ca archaeu, omul veșnic, dublul metafizic al eului, iar această prezență în șirul personajelor creează senzația unei atemporalități care se întinde și peste creație, „actul prin care, din zgomot și tăcere, se încheagă vorbirea”¹⁸, conjuncție ce asigură autenticitatea, mai mult, perenitatea operei.

Conștientizarea inconștientului personal, ca integrare a *Umbrei* totalității Sinelui, reprezintă prima etapă a cunoașterii *animei* și *animusului*; cunoașterea de sine se poate realiza doar în contextul unei relații, prin alteritate, zonă a eficienței proiecțiilor revelatoare: *umbra* cu un vizavi, iar *animus* și *anima*, cu sexul opus, în psihanaliza jungiană. Treimea transcendentă astfel constituită în om are nevoie de un al patrulea element pentru a se constitui ca totalitate și

¹⁵ *Ibidem*, p. 315

¹⁶ *Ibidem*, p. 368

¹⁷ *Ibidem*, p.329

¹⁸ Victor Ieronim, Stoichiță, *Creatorul și umbra lui*, Ediția a doua, Editura Humanitas, București, 2007, p. 319

anume, la bărbat avem arhetipul *bătrânului înțelept* sau *arhetipul sensului* iar la femeie, *mama htonică*. În acest mod schema Sinelui este completă prin arhetipul numit de Jung *cuaternio al căsătoriei*, jumătate imanent și jumătate transcendent. Înțelegerea lor cea mai grăitoare se poate realiza în studiul miturilor care conservă arhetipurile în imaginarul colectiv prin personaje ce întruchipează atât *anima*, corespondent al Erosului matern - element care unește, cât și *animusul* ce corespunde Logosului patern - element cognitiv și de diferențiere, dar și *bătrânul înțelept* și *mama htonică*. Schema textului dramatic *Meșterul Manole* se suprapune peste cea a tragediilor grecești, unde „actorul” Manole spune povestea eroului, purtând rând pe rând toate măștile auctoriale în timp ce „corul” se constituie ca șiruri de *anima* și *animus*, a căror natură este duală, la fel ca și cea a Umbrei, întruchipată de Femeia –purtătoare a păsării-suflet, fiecare cu statut de parte, ca element al șirului, dar și de întreg, ca izvor al șirului.

Mitanaliza jungiană permite decelarea legilor înscrise în mit, a căror perenitate este asigurată de funcțiile inconștientului colectiv care conservă arhetipurile a căror existență este apriorică; între acestea, arhetipul care afectează frecvent Eul la modul cel mai intens, Umbra, este „(...) o problemă morală care reprezintă o provocare la adresa întregului personalității Eului, căci nimeni nu poate să realizeze umbra fără o risipă considerabilă de decizie morală, o dată ce la această realizare este vorba de recunoaște că aspectele sumbre ale personalității există cu adevărat”¹⁹. Cuplurile Manole-Simina, Safirin-Iovanca, modele ale androginității sunt animate de o forță centripetă printr-o mișcare în spirală dublă între eu și dublu a cărei miză este refacerea totalității, atingerea Centrului prin reintegrarea alter-ului, cele două cupluri fiind imagini în oglindă. Începutul șirului are loc în clipa în care a făcut natura obiect al dominației sale, propunându-se pe sine ca scop, când omul a ieșit din condiția de lucruri și, devenit activ prin ordonarea microcosmosului, după aceleași legi ca ale macrocosmosului, legi înscrise în mit, observă că „orice realitate vie purcede din simbol și se resoarbe în simbol”²⁰, constată dualitatea Lumii – sacru și profan - și devine creator cu toată complexitatea pe care o presupune acest termen: „creația nu poate fi niciodată creatoare dacă nu va ajunge să absoarbă într-însa toate fenomenele cu putință. Și, mai ales, însăși antiteza ei”²¹. Opera sa definește și determină *cercul umanității*, cum îl numește Cassirer în al său *Eseu despre om*, cu cele șase sectoare: limbajul, mitul, religia, arta, știința, istoria, sectoare ce se constituie în tot atâtea episoade ale

¹⁹ C. G. Jung, *OPERE COMPLETE 9, AION, CONTRIBUȚII LA SIMBOLISTICA SINELUI*, ed. cit., p.20

²⁰ Valeriu, Anania, *Amintirile peregrinului apter*, Editura Paralela 45, Pitești-Brașov-București-Cluj- napoca, 2000, p.122

²¹ Arnold J., Toynbee, *Studiu asupra istoriei*, Editura Humanitas, București, 1997, p.741

confruntării Meșterului Manole cu Sinele. Jung observă de altfel că „Cine se îndreaptă spre sine însuși riscă să se întâlnească cu sine însuși”²², mister ce i se revelează creatorului odată cu nevoia de formă, cu apolinia în viziune nietzscheană, semn al „Unului Originar (das Ur-Eine)”.

Remarcabil este modul în care-și începe Anania poemul dramatic „Mă uit, smerit, în leagăn. Nu-nțeleg:/ Întreg aici, dincoace sunt întreg”, pornind de la copilul, „copilul divin” în accepția jungiană, care nu este altceva decât simbolul unității, *imago Dei*, primul mister din lungul șir de confruntări a lui Manole: creatorul divin versus creatorul uman, dar și primul reper al limitei care reprezintă deschiderea spre Ființă, mai mult, așa cum observă Liiceanu în studiul său despre limită, „orice act de demiurgie este o configuratio, o instaurare de limite modelatoare. Creația este un vast scenariu peratologic animat de voința divină a limitării”²³, act mitic a cărui realizare, potrivit legilor ancestrale, cere un sacrificiu. Revelarea misterului vieții, secvență de final a dramei lui Anania, între Safirin-zugravul și Manole, unifică toate avatarurile, contrariile „personajelor-Eu”, incluzându-l și pe cel auctorial, prin invocarea limitelor „La pragul meu, la pragul tău, trăiește”²⁴ și a sintezei întregului poem dramatic rostită de Manole în cinci versuri: „Cei fără trup n-au umbră; aripi au./ Și le-am furat. Și iată,-n umbră stau/ Înfășurat ca-n zidul alor mei./ Că toată umbra-și cheamă trupul ei./ (Străluminat) E-atât de cald!... Nimic nu mi-e străin...”²⁵, revelare ce echivalează cu întoarcerea acasă, refacerea lui *Anthropos*, proces de cunoaștere, de închidere a *Ouroboros*-ului, „simbol (...) al naturii precum și al «artei»”²⁶, simbolul alchimic al *apokatastasis*, starea totalității inițiale, stare atinsă de Manole când rostește ultimele sale cuvinte, „Săvârșitu-s-a. Amin!”, ca o anamneză a întregului său drum inițiativ. „Săvârșitu-s-a” Manolaș, pruncul de care abia acum își amintește, când ieșit din starea „diabolică” a creației e „străluminat”, „săvârșitu-s-a” sacrificiul – păcatul zidirii, „săvârșitu-s-a” zidirea, „săvârșitu-s-a” desăvârșirea de a deveni una cu Sinele.

Ideea arhaică a „morții creatoare”, cum o numește Eliade, întâlnită atât la români, cât și la popoarele din sud-estul Europei, conservată de mitul creației, se constituie ca imagine a destinului, a parcurgerii „drumului spre Centru”, a refacerii unității primordiale prin atingerea Sinelui simbolizată de zborul manolescian cu aripi „furate” ale îngerilor. Poemul dramatic „Meșterul Manole” al lui Valeriu Anania detectează structura simbolică de adâncime a mitului

²² C.G.Jung, *Opere complete I Arhetipurile și inconștientul colectiv*, Traducere din limba germană de Dana Verescu, Vasile Dem. Zamfirescu, Editura Trei, București, 2003, p. 29

²³ Gabriel, Liiceanu, *op. cit.*, p. 105

²⁴ Valeriu Anania, *OPERA LITERARĂ V, TEATRU, VOL. I, MIORIȚA, MEȘTERUL MANOLE*, ed.cit., p. 425

²⁵ *Ibidem*, p. 425

²⁶ C. G. Jung, *OPERE COMPLETE 9, AION, CONTRIBUȚII LA SIMBOLISTICA SINELUI*, ed. cit., p. 297

estetic românesc, a cărui abordare hermeneutică prin metoda psihanalizei jungiene ce aduce la suprafață sensuri noi ale „lumii transpersonale a simbolurilor”, cum o numește Culianu, demonstrând constanța arhetipurilor ca repere transcendente conservate și transmise prin actul „povestirii” miturilor. Prin Manole, Anania își oferă umanității crezul: „Pământu-i/ Al celor ce au aripi!... Zburați!”²⁷, simbol al ascensiunii, dimensiune profundă a spiritualității universale din toate timpurile.

Această lucrare a beneficiat de suport financiar prin proiectul “Excelență interdisciplinară în cercetarea științifică doctorală din România – EXCELLENTIA” cofinanțat din Fondul Social European, prin Programul Operațional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007-2013, contract nr. POSDRU/187/1.5/S/155425.

BIBLIOGRAFIE

1. Anania, Valeriu, Amintirile peregrinului apter, Editura Paralela 45, Pitești-Brașov-București-Cluj-Napoca, 2000
2. Anania, Valeriu, OPERA LITERARĂ V, TEATRU, VOL.1, MIORIȚA, MEȘTERUL MANOLE, Cronologia Ștefan Iloaie, Editura LIMES, Cluj-Napoca, 2007
3. Dorfles, Gillo, Estetica mitului (De la Vico la Wittgenstein), În românește de SANDA ȘORA, Cuvânt înainte de VERA CĂLIN, Editura Univers, București, 1975
4. Eliade, Mircea, Imagini și simboluri, Editura Humanitas, București, 1994
5. Jung, Carl Gustav, Opere complete 1 Arhetipurile și inconștientul colectiv, Traducere din limba germană de Dana Verescu, Vasile Dem. Zamfirescu, Editura Trei, București, 2003
6. Jung, Carl Gustav, OPERE COMPLETE 9, AION, CONTRIBUȚII LA SIMBOLISTICA SINELUI, Traducere din limba germană de Daniela Ștefănescu, Cuvânt înainte de Vasile Dem. Zamfirescu, Editura Trei, București, 2005
7. Liiceanu, Gabriel, Despre limită, Editura Humanitas, București, 1994
8. Stoichiță, Victor Ieronim, Creatorul și umbra lui, Ediția a doua, Editura Humanitas, București, 2007
9. Toynbee, Arnold J., Studiu asupra istoriei, Traducere de Dan A.Lăzărescu, Editura Humanitas, București, 1997

---

²⁷ Valeriu Anania, OPERA LITERARĂ V, TEATRU, VOL.1, MIORIȚA, MEȘTERUL MANOLE, ed.cit., p. 424